

Еволюція поглядів на державний суверенітет

Тетяна Кремень,

аспірант Інституту світової економіки
та міжнародних відносин НАН України

В останні десятиліття, з бурхливим розвитком процесів глобалізації, особливої актуальності набуває проблема визначення статусу державного суверенітету і його ролі в сучасних умовах. Вивчення такого явища, як „знецінення” статусу суверенної держави та послаблення централізованих інститутів державної влади, стало навіть окремим напрямком теоретичних досліджень, в рамках якого працює чимало вчених-політологів різних країн.

У працях вчених, які досліджують означену проблему, порушується складне й болюче для політиків-практиків питання про відповідність сучасним реаліям традиційного поняття державного суверенітету, або, скоріше, традиційних підходів до його визначення. Адже сьогодні світ зустрівся з явищем, яке можна назвати “розмиванням” державного суверенітету [1]. Справді, за умов глобалізації соціальні відносини в різних країнах світу значною мірою уніфікуються, державні кордони безперешкодно перетинаються потоками електронної та іншої інформації, внаслідок чого механізми, необхідні для ефективного здійснення суверенітету в традиційному його значенні, стають все більш ефемерними.

Якщо проаналізувати праці, присвячені вивченню цієї проблеми, то можна виокремити такі вже певною мірою викристалізовані школи:

³⁵₁₇ політичний реалізм (неореалізм),

³⁵₁₇ лібералізм (неолібералізм),

³⁵₁₇ неомарксизм,

³⁵₁₇ конструктивізм,

³⁵₁₇ французька школа соціології міжнародних відносин,

³⁵₁₇ функціоналізм.

Представники школи **політичного реалізму** (М. Вебер, Г. Моргентау, Р. Арон, К. Уолт, Г. Кіссінджер, А. Уолферс та інші) сформували класичний

(до речі, найбільш поширений нині) підхід до проблеми визначення державного суверенітету. Основні його постулати такі. Держава є головним актором, а суверенітет – її визначальною ознакою, пов’язаною з використанням сили. Міжнародним відносинам притаманний анархічний характер, оскільки у світі не існує “наддержавного владного осередка”. Внаслідок цього держави взаємодіють „хаотично”. Держава реалізує себе як “монополія на легітимне використання фізичної сили в рамках певної території” [2]. В межах цього територіального простору суверенітет означає наявність у держави вищої влади для вироблення і реалізації законів.

Національний суверенітет, в тлумаченні теоретиків школи політичного реалізму, є наріжним каменем міжнародного права. Він забезпечує державам, з одного боку, свободу поведінки, а з іншого – зобов’язує їх нести відповідальність за свої дії.

На думку реалістів, глобалізація не чинить впливу на таку основну характеристику планетарної політики, як територіальний розподіл світу на національні держави. Посилення економічних та інших зв’язків може зробити держави більш взаємозалежними, але це не стосується державних систем. Держави зберігають свій суверенітет, глобалізація не робить безглуздою їхню боротьбу за політичну владу, не зменшує значення використання сили для забезпечення національних інтересів або збереження балансу сил в ім’я тих же інтересів.

Таким чином, підходи політичних реалістів ґрунтуються на захисті базового для них поняття національних інтересів [3]. Проте ці підходи не можуть не викликати деяких застережень. По-перше, таке тлумачення передбачає “сутнісну” концепцію суверенітету, що у принципі не підлягає історичним змінам: атрибути суверенітету, мовляв, існують вічно і породжують єдину форму держави. Але ж суверенітет можна розглядати і як постійний елемент державної ідентичності, припускаючи, що його зміст може зазнавати змін. По-друге, теоретичне розмежування установчої та регулятивної функцій не відповідає нинішнім реаліям. Зміна регулятивної ролі держави спричиняє трансформації державної ідентичності, отже й зміни змісту суверенітету.

Представники школи **лібералізму** (М. Каплан, С. Гофман, Г. Кларк) розглядають ситуацію, що склалася нині, в іншому аспекті. Глобалізація трактується ними як остаточний продукт довготривалих трансформацій світової політики, які призвели до того, що держави перестали бути головними акторами на світовій арені. На думку вчених цього напрямку, зростаюча економічна і технологічна взаємозалежність суспільств спричиняє появу якісно нової світової системи політичних відносин. Держави перестали бути окремими, закритими одиницями, внаслідок чого світ більше схожий тепер на складну плутанину взаємовідносин.

Лібералізм чільне місце у світових процесах відводить

багатонаціональним корпораціям, міжнародним організаціям, іншим транснаціональним акторам (і таким, зокрема, як терористичні угруповання), хоча й не заперечує важливої ролі держави.

Школа лібералізму в деяких питаннях світової політики розглядає державу не як єдиного актора з єдиним підходом, а як набір бюрокрацій, кожна з яких керується власними інтересами. Таким чином, на думку вчених ліберального напрямку, поняття національного інтересу не існує, ним маскуються інтереси бюрократичних груп, які на цей час домінують. Держави, вважають ліберали, можуть бути юридично суверенними, але на практиці вимушені вести постійні переговори з усіма акторами світової сцени, в результаті чого свобода їхніх дій серйозно обмежується. Активне підключення нових (нетрадиційних) акторів до міжнародних відносин має своїм наслідком те, що держави вимушені ділитися частиною своїх владних повноважень, передаючи їх іншим учасникам процесу. В той же час вони можуть набувати нових якостей, наприклад, пов'язаних з координацією діяльності акторів світової арени. Фактично поступово нівелюється різниця між зовнішньою та внутрішньою політикою держав.

Деякі дослідники цієї школи говорять навіть про повне розмивання змісту національних інтересів, оскільки “нові суб’єкти світової політики вже йдуть на зміну державам-націям” [4]. На думку цих вчених, глобалізація не залишає місця для національних інтересів, оскільки починають превалювати інтереси світового громадянського суспільства.

Неомарксистська теорія (І. Валлерстайн, П. Суїзі, П. Баран) розглядає світову політику в контексті світової капіталістичної економіки. Рушійними силами міжнародних відносин, вважають прихильники цього напрямку, є не держави, а класи, і поведінка всіх акторів пояснюється саме класовими особливостями. Держави, багатонаціональні корпорації та деякі міжнародні організації репрезентують у світовій економічній системі інтереси домінуючого класу. Світова економіка жорстко обмежує свободу маневру держави. Ключовою рисою світової економіки є розподіл світу на центр, напівпериферію та периферію.

Неомарксистичні стверджують, що пануюча в капіталістичній світовій системі ідеологія гіперлібералізму змінює роль національного суверенітету. Основна функція держави полягає, перш за все, у сприянні ринковим силам. Водночас держава поступово втрачає функції соціального захисту населення. Перерозподіл на користь бідних регіонів розглядається в рамках цієї ідеології як “протекціоністське втручання”, що суперечить логіці ринку. Тому регіони все менше пов’язують свої інтереси з центром. Посилюються сепаратистські рухи: багаті не хочуть ділитися з бідними, а бідні вважають, що відокремлення стане найліпшим шляхом вирішення їхніх проблем.

Суверенітет у термінах неомарксистської школи не є ключовим поняттям, оскільки він стосується політичних і юридичних аспектів.

Найважливішою ж рисою світової політичної системи є ступінь економічної автономії, і всі держави вимушені грати за правилами, визначеними міжнародною капіталістичною економікою. Так, представники школи неомарксистської теорії зазначають, що економічно малорозвинені країни перебувають у залежності від більш розвинених, причому економічне відставання не є природним етапом розвитку, притаманним усім державам, а наслідком нерівноправних міждержавних відносин.

Прихильники цього підходу піддають сумніву положення, що суверенітет, як такий, що володіє відносно незалежною політичною логікою, може бути відокремлений від світової економічної системи. Відповідно, суверенітет та розподіл праці є не просто протилежними принципами, але й елементами єдиного політичного та економічного порядку, міжнародної спільноти “вбудованого лібералізму” [5]. Саме суверенітет поступово знищується глобалізацією, оскільки глобальні економічні процеси обмежують спроможність держави визначати та проводити незалежну економічну політику. До певної міри такі обмеження державної автономії існували завжди. Цю точку зору поділяють, в основному, автори, які розглядають світ передусім як глобальну капіталістичну систему. Фактично характеристика, що раніше давалася слабким державам у світовій економічній системі, в епоху глобалізації може бути застосована практично до всіх держав світу.

Провідною засадою **конструктивізму** (А. Вендт) є постулат стосовно того, що не існує універсальних, раз і назавжди зафіксованих істин або понять. Конструктивісти зазначають, що світ постійно змінюється, і люди самі є причиною цих трансформацій. Багато авторів роблять наголос на зниженні значення територіального фактора та суверенної державності. Так, А. Вендт, говорячи про суверенітет, підкреслює, що він засновується на фіксованому наборі правил, які передбачають певні очікування та розуміння між суб'єктами [6].

На думку вчених-конструктивістів, основні проблеми міжнародних відносин визначаються не інтересами, не силою або владою держав, а нормами та принципами, якими керуються політичні лідери, що їх представляють. Тому суверенітет залежить від культури в широкому розумінні цього слова. Негативні наслідки того, що не існує верховної влади над державами, можуть бути виправлені за допомогою міжнародних режимів, права, норм, економічної взаємозалежності, освіти тощо.

Для конструктивістів суверенітет – це не якась об'єктивно існуюча даність, яка послідовно та неухильно поширює свій вплив у світі. Для них це норма, яка розповсюджується лише тому, що цьому процесові сприяє певний тип міжнародної системи. Норми неформальні, мобільні та пластичні, а міжнародна політика є результатом постійної взаємодії та взаємвтручання міжнародних і національних норм або ідентичностей

держав відносно їх ролі та статусу у світі. Цей процес не є однолінійним, оскільки сам тип міжнародної системи не є визначеним назавжди і може зазнавати принципових змін, як це відбулось нещодавно в результаті розпаду біполярної системи. Поширення державного суверенітету не однотипне: він може втілюватися в різних формах.

Що стосується представників **французької школи соціології міжнародних відносин** (Б. Баді, Р. Арон, Г. Бутуль), то, на їхню думку, принципове значення для аналізу співробітництва держав має вивчення тих змін, що відбуваються у характері взаємодії держав та інших учасників світового процесу. Міждержавне співробітництво, підкреслює Б. Баді, сьогодні вже неможливо аналізувати без урахування тих змін, що відрізняють сучасність від вестфальської системи міжнародних відносин [7]. Держава вже не є не тільки єдиним, але й панівним актором міжнародних відносин. Посилення взаємозалежності та процеси глобалізації спричиняють появу фундаментально нових тенденцій у світовій політиці. Відбувається автономізація діяльності акторів – етнічних, релігійних, культурних, професійних та інших груп, багатонаціональних фірм, представників ринкових, комунікативних, інформаційних та міграційних потоків, а також діаспор, мафіозних кланів, особистостей тощо. В цих умовах державний суверенітет підривається “розщепленням” лояльності індивіда між трьома відносно самостійними сферами – державою, транснаціональними та соціокультурними мережами.

При цьому значним джерелом дестабілізації залишається те, що держава прагне опанувати методи та шляхи співробітництва, притаманні новим міжнародним акторам. У пошуках нових форм легітимності держава все частіше практикує заміщення відносин громадянської солідарності ринковими відносинами, груповими зв'язками, транснаціональною солідарністю. Все частіше, роблячи послаблення щодо групової ідентифікації, йдучи на компроміси у взаємодії з новими акторами, держава активно сприяє руйнуванню головних принципів, що складають основу її легітимності: суверенітету, територіальності, політичного представництва.

З точки зору школи **функціоналізму** (транснаціоналізму) (Е. Хаас, С. Краснер, Р. Кохен та інші), лише глобальна міжнародна організація спроможна гарантувати мирні відносини між державами, подолавши негативні наслідки національних суверенітетів. Функціоналізм вбачає у міждержавному співробітництві шлях досягнення політичної мети: інтеграції держав у ширшу спільноту через поступове відмирання їхніх суверенітетів. Національна держава розглядається як надмірно вузьке явище, особливо щодо її можливостей упоратися із складними економічними, соціальними й технічними проблемами, які можуть бути вирішені лише на рівні міждержавного співробітництва. Міждержавні

відносини мають бути перебудовані у такий спосіб, щоб замість “вертикальної” територіальної закритості були створені дієві “горизонтальні” структури, адміністрації яких були б покликані координувати міждержавне співробітництво в певних сферах. Внаслідок тривалої еволюції відносини між державами стануть настільки тісними, а їхня взаємозалежність настільки високою, що будь-який збройний конфлікт стане неможливим. Міжнародне середовище зазнає глобальних змін, завдяки яким солдати й дипломати поступляться місцем адміністраторам і технікам, відносини між канцеляріями – прямим контактам технічних адміністрацій, а захист суверенітетів – прагматичному вирішенню конкретних питань.

Так, Дж. Шолт вважає, що “глобалізація підірвала спромогу держави підтримувати кордони та здійснювати суверенітет” [8]. На цьому ж наголошує й М. Вільямс: “Глобалізація передбачає інше співвідношення часу й простору: більше не існує потреби в фіксації владних структур як територіальних акторів” [9].

На думку американського дослідника С. Краснера, концепція суверенітету завжди зазнавала певних порушень. Більше того, суверенітет є набагато складнішим явищем, ніж традиційний набір усталених правил. Суверенітет, вважає дослідник, має чотири виміри, які не завжди працюють водночас, логічно та емпірично. Цими вимірами є:

³⁵₁₇ внутрішній суверенітет, або владна структура всередині держави, та те, якою мірою вона здійснює внутрішній контроль;

³⁵₁₇ суверенітет взаємозалежності, або контроль за транскордонними потоками;

³⁵₁₇ міжнародний правовий суверенітет, або ряд правил, згідно з якими визнаються територіально окреслені політичні одиниці з правовою незалежністю;

³⁵₁₇ вестфальський суверенітет, або заперечення здійснення зовнішньої влади над внутрішніми справами.

С. Краснер вказує на “лицемірство”, з яким більшість держав посилається на норми суверенітету, в той же час постійно порушуючи їх. Особливо численними, на думку дослідника, є порушення “вестфальського суверенітету” [10]. Чотирьохвимірне визначення суверенітету С. Краснера передбачає, що держава може подолати зменшення одного виміру суверенітету, переносячи свою політику на інший вимір, де вона має більший контроль. Наприклад, багато з факторів, що підривають внутрішній суверенітет (здатність уряду здійснювати контроль у рамках своєї території), обумовлені транскордонними потоками. Держава, що володіє відповідними можливостями, може частково усунути ерозію внутрішнього суверенітету шляхом приєднання до міжнародних угод, які посилюють її суверенітет взаємозалежності (здатність держави контролювати потоки через її кордони).

Британський політолог Я. Кларк доводить: аргументи, що три складові суверенітету (військова, економічна та культурна незалежність) зазнали незворотних змін, не витримують критичного аналізу. Суверенітет ніколи не був статичним. У його рамках держави створювалися, втрачали та передавали іншим акторам ряд різних владних функцій. Так є і нині. Зміни в практиці суверенітету свідчать про розвиток глобалізації, саме вона є причиною такого розвитку. Суверенітет і глобалізація здійснюють активний взаємовплив і не можуть розглядатися як заперечення одне одного [11].

Німецький соціолог У. Бек визначає глобалізацію як процеси, в яких національні держави та їх суверенітети вплітаються у павутиння транснаціональних акторів та підкоряються їхнім владним можливостям, орієнтаціям та ідентичності. Процеси ці характеризуються такими вимірами: розширення у просторі, стабільність в часі, щільність транснаціональних потоків [12].

Д. Хелд доводить, що національна держава, у зв'язку з укладанням міжнародних угод, інтернаціоналізації процесів прийняття політичних рішень, зростаючій залежності в гарантуванні безпеки, міжнародним розподілом праці, втрачає те, що складає основу її влади – суверенітет [13].

Представники **російської політичної школи** (М. Ільїн, В. Цимбурський, А. Лебедева, А. Барабанов та інші) пропонують цілий спектр характеристик для визначення поняття суверенітету: від використання геополітичних методів аналізу сучасної системи міжнародних відносин та світової політики і надбавь школи політичного реалізму до підтримки відносно радикальних лібералістичних та функціоналістських теорій.

Деякі російські дослідники вважають, що у цій царині нічого принципово нового не відбувається [14]. Держави, як і раніше, залишаються головними учасниками міжнародних відносин. Більше того, ускладнення сучасного світу, поява нових глобальних викликів призводить не до солідарності та єдності людства, а навпаки – до загострення міждержавних протиріч. Наслідком скорочення світових сировинних ресурсів стає боротьба за доступ до них з використанням все досконаліших технологій і засобів, боротьба, в ході якої неминуче зіткнуться національні інтереси різних країн. Причиною зіткнення стає і перерозподіл світових ринків збуту, який супроводжується перегонами озброєнь та укладанням військово-політичних союзів і коаліцій. Поняття “життєві інтереси”, “зони впливу”, “принципи державного суверенітету” тощо залишаються центральними, бо відображають сутність світової політики в епоху глобалізації.

Так, М. Ільїн вважає: явище, яке визначають як кризу суверенітету, скоріше слід інтерпретувати як кризу особливих різновидів держав. Їх можна охарактеризувати як надмірні, перевантажені соціальними,

економічними, культурними та іншими функціями, не притаманними державі за її природою, а, головне, такими, що інтегрували не тільки громадян як підданих, але й корпорації, локальну та регіональну політику тощо. Одним з проявів глобалізації, на його думку, є “розвантаження” держав від надмірних функцій. Він проводить аналогії між сьогоденням та способами організації влади, характерними для часів європейського Відродження [15]. І в політичній проблематиці, і в її науковому осмисленні спостерігається своєрідне повернення проблематики раннього модерну, звичайно, на якісно новому, складнішому рівні політичних взаємодій та організації. Суверенітет виникає та існує завдяки альтернативним йому засадам влади. І навпаки, альтернативи суверенітету розвиваються та зміцнюються, перш за все, завдяки необхідній “початковій точці” у вигляді державного суверенітету. Система суверенних держав виникає та консолідується як структурна рамка, своєрідний “скелет” надзвичайно змагального середовища різних владних політичних утворень.

Напевно, не варто нагадувати, що **українська політична наука** переживає непростий період свого розвитку, якщо не становлення. В ній домінує державоцентрична парадигма. Такий однобічний підхід призводить до надміру спрощеної інтерпретації сучасної ситуації. Часто глобалізація і суверенітет трактуються як повністю несумісні явища. І це можна зрозуміти, якщо враховувати природне прагнення України зміцнити свою ще зовсім молоду незалежну державу.

Ця обставина знаходить своє відображення і у підходах та концепціях визначення такого поняття, як суверенітет. Так, ставлення українських науковців до основних декларованих геополітичних партнерів України – Російської Федерації та Сполучених Штатів Америки – характеризується сумішшю поваги та дистанціювання, що, природно, спричиняє певну упередженість досліджень. Проблема трансформації суверенітету розглядається переважно у правовому аспекті.

Водночас треба відзначити, що в Україні було проведено й серйозні, глибокі дослідження процесів глобалізації та їх наслідків. У цьому зв'язку можна назвати праці таких вчених, як О. Білорус, Ю. Пахомов, О. Зернецька, В. Гура, В. Кремень та інші, яким притаманні пошуки методологічної реконструкції та синтез існуючих підходів [16].

Таким чином, основна лінія розподілу щодо трактування поняття державного суверенітету різними політичними школами полягає в існуванні двох теоретичних підходів – формалістичного та сутнісного (або, як це сформулював Дж. Томсон, підходи “державної влади” та “державного контролю” [17]). Перший визначає суверенітет як статус, який надається визнанням, і є постійним, сталим інститутом [18]. Другий підкреслює значення сутності суверенітету, чітко розмежовує політичну міць і правові формальності та вважає суверенітет історично пластичним, таким, що може зазнавати змін.

Водночас, незважаючи на неабиякі розходження різних теоретичних шкіл, у поглядах на державний суверенітет можна виокремити положення, які поділяє більшість дослідників, незалежно від того, в рамках якої школи вони працюють. Це:

³⁵₁₇ хоча міжнародні відносини за характером залишаються анархічними, можливості їхнього регулювання зберігаються;

³⁵₁₇ кількість учасників міжнародної взаємодії постійно зростає і включає в себе, окрім держав, міжнародні як урядові, так і неурядові організації, транснаціональні корпорації, різноманітні фірми та асоціації і навіть окремих індивідів;

³⁵₁₇ виклики та проблеми, з якими сьогодні зіткнувся світ, носять загальний характер, тобто не можуть бути вирішені однією країною чи навіть угрупованням країн.

Важливим моментом, щодо якого оцінки більшості дослідників співпадають, є визнання того, що держави залишаються головними учасниками (акторами) на світовій арені. Наступною групою параметрів, щодо яких не існує особливих суперечок, є мінливість та активність суб'єктів. Сьогодні майже ніхто не заперечує, що за більш ніж триста п'ятдесят років існування вестфальської системи і держави, і система міжнародних відносин зазнали суттєвих змін. Розходження поглядів різних шкіл полягає лише в тому, наскільки держава як інститут змінилася за цей час, наскільки впливовішими стали інші актори, яку роль в трансформації суверенітету відіграють процеси глобалізації. Саме з цих питань, очевидно, й розгортатимуться подальші активні дискусії.

Література:

1. **Лебедева М.** Мировая политика. - М., 2000. - С. 52.
2. **Clark I.** Globalization and International Relations Theory. - Oxford University Press, N.Y., 1999 - P. 29.
3. **Morgenthau H.** Politics Among Nations: The Struggle for Power and Peace. - N.Y., 1978. - 340 p.; Legro J., Moravcsik A. Is Anybody Still a Realist? // International Security. - 1999. - Fall. - Vol. 24. - No. 2.
4. Политический дискурс: национальный интерес // Полис. - 1997. - №1. - С. 95.
5. **Inayatullah and Blaney.** Realizing Sovereignty // Review of International Studies. - 1995. - № 21(1). - P. 14.
6. **Wendt A.** Identity and Structural Change in International Politics - L.: Lapid and Kratchwil, 1996 - P. 41.
7. **Badie B.** Le retournement du monde. Sociologie de la scene internationale. - Paris, 1992. - P. 146.
8. **Scholte J.A.** Globalization and Collective Identities. - Hounmills, 1996. - P. 61.

9. **Williams M.** Rethinking Sovereignty. - London, 1996. - P. 117 – 118.
10. **Krasner S.** Sovereignty // Foreign Policy. - February. - 2001. - P. 49 – 54.
11. **Clark I.** Globalization and International Relations Theory. - Oxford University Press, N.Y., 1999 – P. 47.
12. **Бек У.** Что такое глобализация. – Прогресс, 2001. – С. 150.
13. **Held D.** Democracy and Globalization. – Cambridge, 1998. – P. 60.
14. **Громько А. Н., Громько Ал.** Состоится ли “тихая революция” в ООН? // Независимая газета. - 2000. - 22 июня.
15. **Ильин М.** Стабилизация развития // Полис. - 1999. - №2. - С. 20 – 25.
16. Глобалізація і безпека розвитку. Монографія. / О. Г. Білорус, Д. Г. Лук'яненко та ін.; Кер. авт. колект. і наук. ред. О. Г. Білорус. – К.: КНЕУ, 2001. – 733 с.
17. **Thomson J. E.** State Sovereignty in International Relations: Bringing the Gap between Theory and Empirical Research. // International Studies Quarterly. – 39 (2) – 1995 – P. 230.
18. **Axford B.** The Global System: Economics, Politics and Culture/ - Cambridge, 1995. – P. 136 – 137.